

УДК 821.162.1

Наталія Цьолик

Східноєвропейський національний
університет ім. Лесі Українки

ТВОРЧІСТЬ МІХАЛА ЧАЙКОВСЬКОГО В РЕЦЕНЗІЇ ІВАНА ФРАНКА

У роботі проаналізовано творчість Міхала Чайковського як представника «української школи» польської літератури періоду романтизму, а також оцінку спадщини життя і творчості автора у літературно-критичних дослідженнях Івана Франка. Розглянуто ідею слов'янської єдності, романтичні образи козака, ляха, шляхтича, пророка; впливи мотивів Чайковського на творчість Тараса Шевченка.

Ключові слова: романтизм, «українська школа», слов'янофіліство, романтичні образи.

Natalia Ciolyk. Twórczość Michała Czajkowskiego w recenzji Iwana Franki. W artykule zostało poddane analizie dzieło Michała Czajkowskiego jako przedstawiciela «szkoły ukraińskiej» literatury polskiej okresu romantyzmu i oceny dziedzictwa życia i twórczości autora w badaniach literackich i krytycznych Iwana Franki. Opracowano ideę słowiańskiej jedności; romantyczne wizerunki kozaka, lacha, szlachcica, proroka; wpływ motywów Czajkowskiego na twórczość Tarasa Szewczeni.

Słowa kluczowe: romantyzm, „szkoła ukraińska”, słowianofilstwo, romantyczne wizerunki.

Nataliia Tsolyk. Michal Tchaikovsky Works in Ivan Franko Review. The paper analyzes the works of Michal Czajkowski as a representative of the «Ukrainian School» in Polish literature of Romanticism period as well as assesses the author's life heritage and his works in Ivan Franko's literary and critical studies. The idea of Slavonic unity; romantic images of Cossack, Lyakh, nobleman and the prophet is examined. The Tchaikovsky motives influence on the works of Taras Shevchenko are explored.

Key words: Romanticism, «Ukrainian school», Slavophilism, romantic images.

Поява та розвиток у польській літературі доби романтизму «української школи», яка сформувалася із зацікавлення письменниками історією, а також формування літературного міфу про Україну, спонукає до дослідження творчої спадщини її представників. З Україною пов'язали своє життя, свою суспільну та літературну діяльність багато польських романтиків (С. Гощинський, М. Грабовський, А. Гроза, Т. Т. Еж, Г. Жевуський, Т. Заборовський, Б. Залеський, А. Мальчевський, Т. Падура, Ю. Словацький, З. Фіш, М. Чайковський). Кожен з них обрав власний спосіб вираження почуттів до української стихії, природи, побуту, традиції, фольклору та історії, індивідуалізовано інтерпретуючи події попередніх епох, що стало свідченням широкого процесу взаємодії української та польської культур. У ХІХ ст. українська проблематика, зокрема історична, у творчості польських романтиків рефлексувала не лише естетичні уподобання, а насамперед давала можливість висловлення власних світоглядних і естетичних позицій, підпорядкованих головній меті — боротьбі за відродження державності. У романтичному доробку «української школи» синтезувалися східні (українські) та західні (європейські) соціокультурні елементи, що дало дослідникам підставу назвати її своєрідним явищем «на Схід від Заходу, та на Захід від Сходу» [2; 131].

Феномен романтичної «української школи» не залишив поза увагою Іван Франко. Перші художні проби автора, як прозові, так і ліричні, мають риси харак-

терні саме романтичним творам («Петрії і Довбушуки», перша поетична збірка «Баяди і розкази», драма «Три князі на один престол»). Про впливи романтичної польської літератури на творчість Івана Франка читаємо у сучасних дослідженнях його творчості: «Назагал же стосунок Франка як письменника до романтизму був неоднозначний і суперечливий. Еволюціонуючи від раннього романтизму... Франко не позбувся романтичного шарму у своїй творчості, не полишав симпатії до романтичного світосприймання, ба не раз проймався романтичним піднесенням...» [4;411]. Образи, символіка, поетичність польської романтичної літератури надихали Франка не лише на створення художніх творів, а й на літературознавчу роботу над її спадщиною. Звісно, що автор у своїх наукових працях окрім дослідження українських представників доби романтизму вивчає і оцінює творчість представників «української школи» польського романтизму.

Попри численні дослідження, присвячені творчості окремих її представників та аналізу загальних тенденцій розвитку на тематичному, образному, стилістичному рівнях ліричних творців, маловивченою залишається епічна спадщина «української школи». Більше того, твердження щодо її характеру є диференційованими, адже сам прозовий нарратив був надзвичайно різноманітним. У польському романтизмі він лише почав формуватися хоча Західна Європа вже мала значні надбання. Принципи історизму, запроваджені В. Скоттом, культивували на польсько-українському ґрунті М. Грабовський, Г. Жевуський, М. Чайковський. Натомість інший відомий письменник доби — Ю. І. Крашевський — у своїх історичних повістях не пішов за традицією В. Скотта, надавши перевагу документу над сюжетом, при цьому виразнював дегероїзацію національної історії, висловлюючи песимістичний погляд на неї. Реалії українсько-польського пограниччя ставали природнім тлом не лише для селянських повістей Ю. І. Крашевського, а й для історичних, суспільно-політичних і суспільно-побутових романів Т. Т. Єжа, Я. Захар'яевича, Ю. Коженювського, Г. Лозинського, М. Лозинського, А. Марцінковського, З. Фіша. Польських письменників, які писали на козацьку проблематику (тобто «українська школа» в широкому розумінні) і наголошували на своєму предметі як на головному історичному явищі, в певному сенсі можна бачити речниками узагальненого козакофільства. М. Чайковський втілював свої погляди не лише в літературних творах — усе його життя є спробою реалізувати мрію про слов'янську єдність на ґрунті відродження козацтва.

Слов'янська проблематика була ідеологією М. Чайковського, основою його світобачення. Це мало обґрунтування, адже письменник виріс в оточенні українців, поляків, росіян, сербів, болгар, чорногорців. Особливого значення для Чайковського набуває ідея єдності слов'ян на еміграції в Парижі, власне тут відбувається ідеалізація країни дитинства, визрівання слов'янського міфу. Ці тенденції Чайковський виразно подав у першій слов'янській повісті «Кірджалі», де утверджував єдність слов'ян з метою визволення з турецької неволі. Протягом майже десяти років (від 1841 р.) Чайковський з великим запалом і вірою реалізовував свою слов'янську програму, користуючись досить широкою мережею агентів. Вражає різноманіття і багатство галузей та форм заходів, скерованих на впровадження цього «слов'янського» проекту. Крім організаційно-мілітарних та політичних заходів, Чайковський ініціює пропагандистські, освітні, економічні, релігійні акції. Відбувається не лише нагромадження

зброї і формальна політично-військова співпраця, а втілюються проекти слов'янської друкарні, болгарського календаря, створення шкіл і торгових об'єктів, надання фінансової підтримки для молоді, запрошення поляків на службу вчителями, лікарями, інженерами, військовими інструкторами (які мали безпосередній вплив на місцевих жителів). Чайковський хотів воскресити давню Січ, козацьку Україну. Вільна Україна — це не локальна проблема, а важлива ідея для усієї Європи. У період розчарування, невдалої реалізації проектів Чайковський опрацював власний варіант ідеї політичного слов'янофільства. Він озвучував можливість слов'янофільсько-турецької коезистенції — добровільного об'єднання слов'янського світу на чолі з султаном. За майже двадцять п'ять років втілення слов'янської ідеї в Туреччині М. Чайковському вдалося створити козацькі полки, що мали стати початком армії слов'ян, прийняти іслам і стати Садик Пашею, всю літературну творчість присвятити слов'янсько-турецькому єднанню. Матеріальним синтезом авторських мрій про державу стала «Боснія», вона була своєрідною слов'янською епопеєю. У цій балканській повісті М. Чайковський відійшов від літературної моди на орієнт, характерний для «Кірджалі», став над релігійними амбіціями, вираженими у повісті-памфлеті «Немоляка», оминув утопічні політичні концепції, якими вирізнялася «Болгарія».

На початку сімдесятих років зруйнувався і цей протурецький варіант слов'янофільства. М. Чайковський уже переконаний, що повернення до Росії і визнання її найсильнішою — це дорога для визволення слов'янського люду. На сприйняття і реалізацію такої перспективи серйозно вплинули ліквідація слов'янського характеру козацьких полків та недавня катастрофа Франції. У такій ситуації можна було стати проросійським слов'янофілом або повністю відмовитися від політичних ідей. Реалізувати ідею турецько-російського компромісу заради слов'янської єдності ані колишньому полководцю, ані літератору не вдалося. Франко, описуючи хаос «слов'янської взаємності», засуджував діяльність Чайковського в роки Кримської війни (1854–1856). Науковець вважав, що ці дії були скеровані проти інтересів слов'ян, адже «поляки Чайковський і Замойський організують в Болгарії легіони проти Росії і в обороні турків палять болгарські села» [5, т. 29, с. 65].

Франко підтримує автора статті «O stosunku obecnyum Ukrainy do Polski» та його критику «української школи», зокрема поетизуванні ролі козацтва. «Я не міг собі відмовити приємності навести дослівно ... по моїй думці, найкращу й найдосаднішу критику цілої так званої української школи в польській літературі, написану польським шляхтичем і патріотом» [5, т. 29, с. 220]. Чайковського, зокрема засуджується за створення «козаків-друзів, які б душу і тіло віддали за ляха. Ми все це приймали за чисту монету, не вникали в питання глибше і кінець кінцем поетизували дідів і давали перцю ріднесеньким онукам» [5, т. 29, с. 220]. Дійсно, використовуючи мистецькі прийоми, письменник створив цілий авантюрний світ козацтва, який перестав бути лише історичним чинником, набув сенсу міфотворчого явища тому, що автор наділяє козака найкращими рисами як героїчного лицаря, сина степу, дитя природи. Козаки М. Чайковського складають добре організоване лицарське братство, об'єднане спільною вірою і войовничим покликом, цінують свободу, прагнуть пригод, ігнорують спокійне щоденне життя. Разом із тим, вони ідейно свідомі, автор їх вважає повноправними партнерами польської і української шляхти. Найголовніше, що вкла-

дав в образ козака митець — це силу, здатну рухати морально і політично польський народ. Навіть звичайний підлеглий козак у творах М. Чайковського є вираженням упевненості й свободолюбства. Чайковський висував ідею збройного союзу «синів однієї матері», відродження кращих часів козацтва і польської шляхти аби виправити помилки минулого, припущені егоїстичними магнатами прикордоння.

Особливе бачення мав Франко на першоплановість образів шляхтича і селянина. Дослідник вважав, що автори «української школи» не створили справжнього образу селянина, не змогли відвести йому першорядну роль. Лише частково це вдалося зробити Северину Гощинському у «Канівському замку», але «і тут романтичні аксесуари майже закривають собою справжнє життя» [5, т. 27, с. 67]. Щодо Чайковського, Франко вказує на те, що у «Вернигорі» як і в інших творах про життя козацьке не вдалося піти вперед у розумінні саме народного життя. Досить довго, під впливом такої літератури, зберігатиметься думка про те, що саме шляхтич, а не простолюдин є носієм культури, національної самосвідомості. Особливе місце у творах М. Чайковського має образ польського шляхтича та сарматської традиції. Позиція автора є неоднозначною до героя: з одного боку, бачимо пересічне середовище, а з другого — переконання в протилежному, що шляхта є своєрідним ідеалом. В «Овручанні» шляхта добре відпочиває, п'є, гуляє, грає в карти і прикривається тим, що чекає на наказ керівника, аби організувати повстання. Овруцька шляхта втратила давню велич та ідеологію, хоча десь у душі ще жевріє вогник національної свідомості, але вже немає сил для плідних дій. У передмові до «Кірджалі» М. Чайковський відзначив, що фундаментом справжнього героїзму, а разом з тим народної епопеї може бути лише шляхта, котра вийшла з того ж народу. Автор відображає то неприйняття шляхти і любов до козацького люду, то ідейний, полемічний настрій еміграції. У творчості М. Чайковського чітко прослідковуються дві ідеологічні стихії — з одного боку, він отримав у спадок усі привілеї польського шляхтича, з другого — став проявом козацького міфу.

Незважаючи на велике захоплення співаною поезією Богдана Залеського, в «Козацьких повістях» Михайла Чайковського вже прослідковуються народні мотиви балад, характерні Міцкевичу, з тією лише різницею, що «литовський регіоналізм замінений на український регіоналізм» [3;60]. Письменник уже Міцкевича, а не Залеського вважає винуватцем великих змін у польській літературі. Свій другий великий твір Чайковський написав саме під впливом Адама Міцкевича. Саме він вказував Чайковському на те, що не слід марнувати свій таланти на писання оповідань французькою. «Я послухав його поради і, попри зайнятість, написав протягом трьох місяців повість “Вернигора”» [1; 114]. Тема була близька авторам, адже Міцкевич в кінці 1836 року написав драму «Барські конфедерати». В обох творах зображено Барську Конфедерацію, Коліївщину — та сама епоха, той самий рік.

В основі «Вернигори» лежить польсько-український конфлікт, хоч це суперечило переконанням Чайковського. Твір має агітаційне призначення, а автор висловлює свої ідеї вустами Вернигори. Це освічений чоловік, хоч і селянського походження, знає східні мови, в минулому мав справу з політикою і дипломатією. Майбутнє Польщі зображує в двох своїх пророцтвах — виразно антиросійських, антимонархічних. Підвалинами повісті є Вернигора, Коліївщина і Барська Конфедерація.

Твір мав показати емігрантам причину втрати незалежності, проаналізувати помилки предків і стати дороговказом майбутнього. Криваві епізоди різанини і страт об'єктивно відтворюють події 1768 року. Гайдамакам протиставляються козаки: селяни є бездумною масою, якою керують запроданці, а запорожці — свідомі члени своєї спільноти. Повість популяризувала легенду про Вернигору, який пророкував незалежність Польщі, а разом з тим волю для всіх слов'янських народів. Згодом самого Чайковського називатимуть Вернигорою. [3; 54].

Франко у передмові до поеми «Перебендя» Тараса Шевченка та у статті «Шевченко і критики» стверджував про вплив «Вернигори» Чайковського на створення образу лірника, кобзаря, наділеного ідеальними рисами пророка і польського патріота» [5, т. 27, с. 301; т. 35, с. 235]. «Шевченко ніде виразно не згадує про сю повість, але поема його “Гайдамаки” і додані до неї примітки свідчать аж надто виразно, що поет наш не тільки знав її, але навіть декуди випишував з неї цілі уступи майже дослівно і ішов за нею в поемі в многих важних подробицях» [5, т. 27, с. 301]. В черговому літературознавчому дослідженні Франко стверджує, що лише після 1860 року, з повним виданням «Кобзаря», відкрився новий світ, інший ніж у романтичних творах Чайковського — де захоплювалися «пышными картинами, но не чувствуя при этом ничего» [5, т. 41, с. 137].

У своїх критичних статтях про літературу доби романтизму та, зокрема, про «українську школу» в польській літературі, Іван Франко визначив місце Міхала Чайковського серед другорядних авторів періоду. «В польській літературі й науці Правобережна Україна грала дуже видну роль, доставчала значного числа робітників, в тім числі деяких високоталановитих, що згадаємо лише таких першорядних, як Мальчевський, Залеський та Гощинський, ш другорядних: Грабовського, Крашевського, Єжа, Коженювського, Грозу, Чайковського, Олізаровського, Гославського, промовчуючи вже цілу плеяду поменших» [5, т.47, с.191].

Аналіз творів Чайковського підтверджує, що козакофільство, слов'янофільство та колоритна особистість автора стали домінантою письменницької творчості. Ідея всеслов'янського єднання, пронесена через усе життя, мала варіативні форми польсько-слов'янського світу, слов'янофільсько-турецької коєгзистенції, слов'янсько-турецького єднання, турецько-російського компромісу. Визначальною рисою козакофільства митця було беззастережне прийняття козаччини, козацької історії, що набуло ознак міфічності. Жодна зі спроб створити єдину слов'янську сім'ю народів М. Чайковському — ані політику, ані письменнику — не вдалася.

ЛІТЕРАТУРА

1. Chudzikowska J. Dziwne życie Sadyka Paszy. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1987. — 570 s.
2. Janion M. Niesamowita Słowiańszczyzna. Fantazmaty literatury. — Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. — 359 s.
3. Kijas J. Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. — Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1959. — 166 s.
4. Нахлік Є. Український і польський романтизм у рецепції Івана Франка. «Київські полоністичні студії». — Т. XIX. — К.: Університет «Україна», 2012. — С. 410–414
5. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. / Іван Франко. — К. : Наукова думка, 1976–1986.